

Младен Стајић

Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет у Београду
mladen899@yahoo.com

Бојан Жикић

Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет у Београду
bzikic@f.bg.ac.rs

Марко Пишев

Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет у Београду
marko.pisev@f.bg.ac.rs

Шумови у комуникацији: „двострука обавезаност“ током епидемије ковида 19 у Србији

У овом раду ће кроз употребу концепта двоструке обавезаности, формулисаног од стране британског антрополога Грегорија Бејтсона (Gregory Bateson) и његових сарадника, бити разматрана контрадикторност порука и инструкција везаних за понашање у условима епидемиолошке опасности, саопштаних од стране представника власти, лекара и Кризног штаба током трајања епидемије коронавируса у Србији, као и последице такве комуникацијске дисонанце по јавну перцепцију превентивних и рестриктивних мера. Концепт двоструке обавезаности, који подразумева комуникацију током које појединац или група са позиције ауторитета континуирано добија две или више порука које се међусобно искључују, при чему не постоји могућност повратне комуникације и разрешења контрадикције, применљив је на сваки вид културне комуникације у којој је важно, а отежано, исправно разлучити добијене информације. Током епидемије ковида 19 у Србији, јавне поруке о степену опасности коју вирус носи, заразности и смртности, о угроженим групама, могућности стицања колективног имунитета, ефикасним мерама превенције итд., често су биле праћене контрадикторним изјавама креатора јавних политика или њиховим поступцима, понашањем и невербалном комуникацијом који су били супротни од вербално саопштеног и препорученог. Како је комуникација током трајања епидемије била махом једносмерна, јер су информације саопштаване са позиција ауторитета, кроз медије и на конференцијама за штампу, које су у одређеном периоду биле обустављене, а без могућности разјашњења насталих дилема – колективно незадовољство прималаца порука, узроковано неразумевањем и контрадикцијама, често се испољавало кроз хумор, сатиру, одбијање послушности, протесте и сл. У овом раду ће бити разматран начин на који двострука обавезаност може представљати вид контроле и пребацивања одговорности не само на индивидуалном или породичном плану, већ и на нивоу целог друштва.

Кључне речи: двострука обавезаност, Грегори Бејтсон, теорија комуникације, епидемија, коронавирус

Noises in Communication: “Double Bind” during the Epidemic of COVID-19 in Serbia

In this paper, through the application of the concept of double bind, formulated by the British anthropologist Gregory Bateson and his associates, the communicative contradiction of messages and instructions related to behavior in circumstances of epidemiological danger, announced by the government officials, doctors and the Crisis Staff during the corona virus epidemic in Serbia will be considered, as well as the consequences of such communication dissonance on the public perception of preventive and restrictive measures. The concept of double bind, which implies communication during which an individual or group from the position of authority continuously receives two or more conflicting messages that are mutually exclusive, without the possibility of feedback and resolving contradictions, is applicable to any type of cultural communication where it is important, although difficult, to correctly distinguish the obtained information. During the COVID-19 epidemic in Serbia, public messages concerning the degree of danger posed by the virus, contagion and mortality, vulnerable groups, the possibility of acquiring collective immunity, effective prevention measures, etc., were often accompanied by contradictory statements from policy makers or their actions, behavior and non-verbal communication that were contrary to what was verbally communicated and recommended. Since the communication was mostly one-way during the epidemic, because information was announced from the position of authority, through the media and at press conferences that were suspended for a certain period, without the possibility of clarifying the dilemmas, the collective dissatisfaction of recipients caused by misunderstandings and contradictions often manifested itself through humor, satire, refusal of obedience, protests, etc. This paper will consider the way in which double bind can represent a form of control and a shift of responsibility not only at the individual or family level, but also at the level of the society as a whole.

Key words: double bind, Gregory Bateson, communication theory, epidemic, corona virus

Увод

Пандемија вируса SARS-CoV-2 представља најдубљу јавну здравствену и економску кризу нашег времена (Matthewman & Huppertz 2020, 675).¹ Поједини антрополози чак сматрају да су наступајуће промене тако суштаствене да је недавно сковани термин *антропоцен*, који се употребљава да означи геолошку епоху у којој људска бића имају апсолутни примат и неупитан утицај на животну средину и климатске промене, добио свог конкурента – у термину *коронацен* – који означава време у коме је недодирљивост врсте *Ното sapiens* доведена у питање (Higgins, Martin & Vesperi 2020, 2).

¹ У знак сећања на мог таста Тому Бушетића и баку Драгославу Ђорђевић, преминулих од последица инфекције вирусом SARS-CoV-2 (М. С).

Ковид 19 у јавном дискурсу схваћен је као опасан и мистериозни непријатељ који доноси осећај велике личне и политичке угрожености, базиран првенствено на стрепњи од непознатог (Hardy 2020, 655). Сведоци смо, између осталог, затварања образовних и културних институција, слома бројних привредних сектора и огромног притиска на политичке лидере да доносе одлуке шта и када треба обуставити или поново покренути, па су страх и паника једнако индуковани ризиком од заражавања и колапсом света каквог познајемо (Manderson & Levine 2020, 367). Управо у таквој ситуацији посебан значај добијају односи са јавношћу, менаџмент ризика и способност управљања кризом креатора здравствених политика.

Информације су базични ресурс грађана у савременом друштву и представљају значајан механизам усмеравања људи, нарочито у сложеним ситуацијама попут ове изазване пандемијом. Оне могу послужити као оруђе за умањење неизвесности и анксиозности, али и за увећање панике и хаоса (Caserio-Ripolles 2020, 2). Медији стога имаји изузетно важну улогу у подизању свести о опасностима које делују удаљено или су неретко неприметне за велики део становништва (Moreno, Fuentes-Lara & Navaro 2020, 3). У ванредним ситуацијама, потрошња информација се драстично увећава и активно прикупљање есенцијалних података у вези са постојећом претњом може представљати механизам одбране у кризном периоду. Утицај извора (пошиљаоца) информација нарочито је важан у овим временима, због потенцијалних драматичних последица начина на који јавност разуме и перципира новонастале околности (в. Moreno, Fuentes-Lara & Navaro 2020, 2).

У овом тексту разматрамо комуникативну контрадикторност порука и инструкција у вези с понашањем грађана у условима епидемиолошке кризе, саопштаваних од стране представника власти и чланова Кризног штаба (у даљем тексту: КШ) од јануара до маја 2020. године, са фокусом на период ванредног стања, проглашеног због епидемије вируса SARS-CoV-2 у Србији. Користећи се концептом двоструке обавезаности, који подразумева комуникацију током које појединац или група континуирано добија са позиције ауторитета две или више порука које се међусобно искључују, при чему не постоји могућност повратне комуникације и разрешења контрадикције, биће анализирани јавне поруке о степену опасности коју вирус носи и другим препорукама, ставовима и одлукама које су неретко биле међусобно супротстављене. Оваква анализа биће урађена с циљем стицања јаснијих увида у интеракцију односа између доносилаца одлука и грађана, непосредно пре, током и по окончању ванредног стања у Србији, а које је одликовао изразит степен неповерења већег дела јавности према званичном дискурсу о епидемији као и у вези са целисходношћу мера доношених зарад сузбијања заразе.

Хроника епидемиолошке какофоније

Ретки новински извештаји о новом заразном вирусу у домаћој штампи почели су се појављивати почетком 2020. године,² а прве појединачне реакције српских званичника које су истицале припремљеност државе за потенцијалну епидемиолошку опасност,³ подозривост према кинеским грађанима у Србији⁴ и подршку Републици Кини,⁵ објављене су крајем јануара и почетком фебруара. Посебну пажњу у овом периоду привукла је изјава министра здравља, у којој је истакао уверење да Србија има стручњаке који могу да направе вакцину против новог вируса.⁶ Паралелно са погоршањем здравствене ситуације у Кини и постепеним ширењем вируса по Европи (нарочито у Италији) током фебруара, вршила се евакуација српских грађана из угрожених подручја,⁷ отказивани су туристички аранжмани,⁸ а у медијима су се све учесталије оглашавали медицински експерти, углавном умањујући епидемиолошку претњу и оптимистично прогнозирајући њено скорашње окончање.⁹ Ова тенденција била је у складу са перцепцијом Светске здравствене организације, која је заразу у иницијалној фази дефинисала као *инфодемiju* (кованицу састављену од речи *информације* и *епидемија*), која је алудирала да опасност од ковида 19 није била толико велика колико су медији представљали и да реакције утицајних актера јавног живота широм света представљају одговор на медијску конструкцију друштвеног проблема, а не на саму болест (Žikić, Stajić & Pišev 2020, 952).

Као последицу растуће друштвене анксиозности и страха од ширења вируса SARS-CoV-2 у држави, председник Републике сазвао је 26. фебруара састанак представника здравствених служби, државних органа и министарстава задужених за превенцију и решење проблема везаних за појаву инфекције. Након састанка одржана је конференција за штампу на којој су, поред председника, говорила и четворица лекара, који ће касније постати део

² Свим интернет изворима приступљено је последњи пут 4. маја 2021. године.

³ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=01&dd=26&nav_category=12&nav_id=1646833

⁴ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=01&dd=30&nav_category=12&nav_id=1648593

⁵ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=02&dd=03&nav_category=11&nav_id=1650331

⁶ https://rtv.rs/sr_lat/zivot/zdravlje/loncar-pod-nadzorom-svi-koji-dolaze-iz-kine-srbija-moze-da-napravi-vakcinu_1089003.html

⁷ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=02&dd=17&nav_category=12&nav_id=1655579

⁸ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=02&dd=24&nav_category=12&nav_id=1658520

⁹ https://www.b92.net/zdravlje/bolesti.php?yyyy=2020&mm=02&dd=02&nav_id=1649677;
https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=02&dd=13&nav_category=12&nav_id=1653901

будућег КШ.¹⁰ Према је конференцији претходило неколико поменутих изјава о овој теми, овај јавни наступ може се сматрати иницијалним тренутком отпочињања дугорочне, интензивне, махом једносмерне и, као што ће се испоставити, неретко какофоничне комуникације између креатора јавних здравствених политика и грађана у време епидемиолошке кризе. У обраћањима учесника конференције истакнута је добра припремљеност државе за надолазећу претњу, као и значај сузбијања панике и очувања економије. С друге стране, здравствена опасност је релативизирана, поређењем коронавируса са инфлуенцом и актуелне ситуације са претходним епидемијама. Употребом таквог дискурса од стране представника извршне власти и угледних здравствених институција у држави, јавна и медијска представа опасности од потенцијалне епидемије значајно је умањена. Појава новог вирусног обољења по правилу је праћена ослањањем на већ постојећа знања и културне представе о другим инфективним болестима (в. Ennis-McMillan & Hedges 2020), али таква пракса може бити искоришћена и као механизам умањења потенцијалне опасности коју вирус носи, због оспоравања иницијално приписане иновативности и особитости. Поређењем коронавируса са болестима, али и другим историјским недаћама, које су грађанима биле добро познате, послате су умирујуће поруке да није реч о потпуно новом и непознатом противнику и околностима и да је ситуација под контролом (уп. Стајић 2014, 977; Стајић 2020, 306). Штавише, надолазећа здравствена криза је у великој мери тривијализована, а ширење панике и друштвена параноја издигнути су на ниво примарне претње. Овакав приступ редуковања, исмејавања, довођења у питање или потпуног одбацивања потенцијалне претње по друштвени поредак представља уобичајену реакцију на тврдње које сугеришу појаву новог друштвеног проблема (Best 2020, 548). На изванредан начин, чин представљања епидемије као инфодемије и предимензиониране опасности и сам је представљао својеврсну инфодемију, тј. интенционално обликовање представе о болести и њеног доживљаја у јавности (Žikić, Stajić & Pišev 2020, 954).

Министар здравља 6. марта 2020. године информисао је јавност да је регистрован први званични случај заражавања коронавирусом у Србији.¹¹ Председник Србије је ову вест прокоментарисао констатацијом да о њој сам не би ни говорио да новинари нису поставили такво питање и закључио да су инфраструктурни пројекти и економија приоритет.¹² До промене ставова званичника и лекара долази већ 11. марта, до када је у Србији било регистровано дванаест случајева заражавања. Према се још увек не напушта

¹⁰ Учесници конференције за штампу били су епидемиолог Предраг Кон, инфектолог Мијомир Пелемиш, епидемиолог Бранислав Тиодоровић и пулмолог Бранимир Несторовић.

¹¹ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=06&nav_category=12&nav_id=1663151

¹² https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=06&nav_category=12&nav_id=1663266

у потпуности реторика поређења SARS-CoV-2 и инфлуенце и умањивање потенцијалног утицаја епидемије на свакодневни живот, уведе се прве рестриктивне мере које ће се у наредном периоду свакодневно мењати.¹³ Истовремено, одбацују се оптужбе о неодговорном приступу током претходне конференције и негирају се одређени изречени судови или се тврди да су погрешно интерпретирани.¹⁴

Супротно претходним најавама и умирујућим тоновима, ванредно стање проглашено је 15. марта, у тренутку када је у Србији било 48 регистрованих случајева заражавања.¹⁵ У обраћању које је обилovalo ратним метафорама (в. Žikić, Stajić & Pišev 2020, 855–864), председник је поручио да су много веће земље већ поклекле, да „предаја никада није била опција“ и да су мере физичког дистанцирања и поштовања рестриција једини начин да старији чланови друштва преживе.¹⁶ Упркос скорашњим једногласним тврдњама да би рад школа било бесмилено прекидати, настава је прешла на телевизијске екране, а затворени су и вртићи и факултети.¹⁷ Ригорозне мере представљене су као неопходне одлуке у интересу здравља становништва, уз закључак: „затвара се живот да бисмо сачували живот“.

Полицијски час уведен је 18. марта и подразумевао је рестрикцију термина дозвољених за кретање грађана ван сопствених домаћинстава и апсолутну забрану излазака за лица старија од 65 година.¹⁸ У сличном духу, констатовано је да је држава због неодговорности грађана морала да пређе у „другу фазу“ борбе са коронавирусом, која је подразумевала пренамену одређених болница у специјализоване установе за лечење ковида 19.¹⁹ Председник је упозоравао грађане да га, како је рекао, не приморавају на увођење двадесетчетворочасовног полицијског часа, констатујући да ниједна држава на свету такву меру није донела, али да је он спреман да то учини.²⁰ Истовремено, новим мерама прекинут је међународни авио-саобраћај, затворени су сви гранични прелази, укинут је међуградски аутобуски и железнички саобраћај и градски превоз и обустављен рад угоститељских

¹³ https://www.b92.net/sport/fudbal/vesti.php?yyyy=2020&mm=03&dd=13&nav_id=1666075

¹⁴ https://www.youtube.com/watch?v=ZJE_uXuZg9k

¹⁵ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=12&nav_category=11&nav_id=1665854

¹⁶ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=15&nav_category=12&nav_id=1666753

¹⁷ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=15&nav_category=12&nav_id=1666753

¹⁸ https://www.b92.net/bbc/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=18&nav_id=1667384

¹⁹ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=20&nav_category=78&nav_id=1668358

²⁰ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=21&nav_category=12&nav_id=1668563

објеката и тржних центара.²¹ Прва особа у Србији преминула је од последица ковида 19. марта,²² а друштвено узнемирење изазвала је и објава фотографија привремене импровизоване болнице у великој сали Београдског сајма, на којима су приказани редови многобројних кревета које је војска припремала за будуће пацијенте (в. Stajic, Pisev & Zikic 2020). Председник је прокоментаришао ову бојазан опаском да је срећан што се јавио страх јер ће људи бити дисциплинованији, те да треба направити нешто што ће изгледати горе од Сајма.²³ Истом приликом, 25. марта, након обиласка волонтера који су у Београдској арени припремали пакете помоћи за социјално угрожене пензионере, председник се врло суморног расположења, у заштитном оделу и са маском, обратио најстаријим суграђанима поруком да уколико се оглуше о државне одлуке: „Неће нам бити довољно комплетно Бежанијска коса гробље, комплетно Лешће, Ново гробље, Централно гробље. Биће мало да прими све нас.“²⁴

Велику пометњу међу грађанима изазвао је и СМС КШ, упућен 1. априла свим корисницима МТС мреже, а у којем је јавност упозорена на драматичност тренутне ситуације и могућност одигравања „италијанског и шпанског сценарија“ у локалном контексту.²⁵ Једна чланица КШ изнела је мишљење да порука није могла да изазове страх јер је садржала тачну и већ познату информацију, и објаснила да циљ поруке није био ширење панике, већ информисање грађана који не прате редовно телевизију.²⁶ С друге стране, за узнемиравање јавности оптужена је новинарка портала *Нова*, која је приведена након објављивања чланка у коме су изнесене тврдње о мањку елементарне заштитне опреме и хаотичним условима рада преоптерећених медицинских радника у Клиничком центру Војводине.²⁷ Новинарка је приведена на основу Закључка о информисању, донетог од стране Владе 28. марта, који предвиђа санкционисање неовлашћених лица која у јавност износе информације које нису преузете из званичних канала информисања.²⁸

²¹https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=19&nav_category=12&nav_id=1667844; https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=20&nav_category=12&nav_id=1668122

²² https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=03&dd=20&nav_category=12&nav_id=1668323

²³ <https://www.youtube.com/watch?v=Wew3jsLCqPs>

²⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=Wew3jsLCqPs>

²⁵ Медији и креатори здравствених политика у Србији редовно су употребљавали примере епидемије у Италији и Шпанији као негативну илустрацију лошег реаговања на кризу изазвану вирусом.

²⁶ <https://rs.n1info.com/vesti/a584430-kisic-cilj-sms-poruke-nije-bio-sirenje-panike-vec-sprecavanje-zaraze/>

²⁷ <https://www.glasamerike.net/a/privedena-novinarica-portala-novars/5356634.html>

²⁸ <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/zakljucak/2020/48/1/reg>

Новинарка је, међутим, убрзо ослобођена, а уредба укинута – како је премијерка саопштила – упркос чињеници да је у току „ратно стање“.²⁹

Почетком априла усвајане су још рестриктивније мере, Београдска арена постала је четврта спортска хала преиначена у привремену болницу,³⁰ уведен је први двадесетчетворочасовни полицијски час, а председник је истакао да је спреман да донесе одлуку о двонедељној забрани кретања, ако то буде неопходно.³¹

Упркос чињеници да се средином априла дуплирају дневни регистровани случајеви заражавања и дотадашња епидемиолошка крива достиже кулминацију, у јавности наједном почиње да се најављује промена светоназора и враћање „новој нормалности“ (в. Žikić, Stajić & Pišev 2020). Председник очекује укидање ванредног стања до краја месеца,³² премијерка најављује светло на крају тунела,³³ а чланови КШ прогнозирају нагли пад вируса и крај епидемије средином маја,³⁴ и констатују да вирус почиње да слаби и да смо га већ победили.³⁵

Скупштина Републике Србије изгласала је 6. маја укидање ванредног стања, у дану када је регистровано 114 нових случајева инфекције, а статистика заразе није показивала значајна одступања у периоду непосредно пре и непосредно након његовог укидања (Žikić, Stajić & Pišev 2020, 961–962). Упркос повременим упозорењима на опрез и истицање чињенице да бројне рестриктивне одлуке и превентивне препоруке остају на снази, током наредних неколико дана донете су мере које су омогућиле поновно успостављање градског и међуградског превоза, рад услужних објеката и тржних центара и дозволиле јавне скупове са мање од педесеторо људи, а најављено је поновно отварање факултета, обнављање авио-саобраћаја и настављање спортских такмичења.³⁶ Један од чланова КШ изнео је суд да се вирус више неће враћати и да је приступ епидемији „био одличан, али да сада

²⁹ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=02&nav_category=12&nav_id=1671828

³⁰ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=04&nav_category=12&nav_id=1672457

³¹ Оваква одлука никада није донесена, али током ускршњих празника, проглашен је полицијски час који је трајао 84 сата.
https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=02&nav_category=12&nav_id=1672068

³² https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=10&nav_category=11&nav_id=1674093

³³ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=15&nav_category=11&nav_id=1675653

³⁴ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=15&nav_category=12&nav_id=1675690

³⁵ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=04&dd=17&nav_category=12&nav_id=1676213

³⁶ https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2020&mm=05&dd=08&nav_id=1681981

све треба пустити“, укључујући и велике концерте и манифестације, те истакао значај „менталног повратка у нормалу“ који подразумева учесталије друштвене и физичке контакте међу људима.³⁷

Теоријски концепт двоструке обавезаности

Двострука обавезаност је дилема у комуникацији која настаје када појединац или група људи добије две или више порука са позиције ауторитета које су међусобно противречне, без могућности отклањања настале конфузије на основу података којима располаже. Континуирано добијање оваквих противуречних импулса ставља реципијента у комуникациони матрикс из којег не може да изађе, а који због своје природе онемогућава испуњење оба очекивања или захтева, што може узроковати емотивни стрес, незадовољство, депресију, осећај неадекватности и сл.

Овај концепт је у друштвене науке увео британски антрополог Грегори Бејтсон (Bateson et al. 1956, 251–264; Bateson 1987, 153–170), приликом проучавања процеса комуникације у оквиру психотерапије и друштвено и породично индукваних фактора који утичу на стање психијатријских пацијената (Gibney 2006, 49). Премда се наводи да двострука обавезаност представља „ситуацију у којој особа шта год да уради ‘не може да добије’“, овај теоријски концепт ипак треба разликовати од других сродних концепата чији су илустративни примери познати у филозофији, психологији, економији или популарној култури, попут парадокса берберина, или когнитивне дисонанце. Овакав приступ базиран је на комуникацијској теорији логичких типова Бертранда Расела (Bertrand Russell), чија је основна премиса да постоји дисконтинуитет између класе и њених чланова, јер се налазе на различитом нивоу апстракције, тј. представљају различите логичке типове. Иако у формалној логици постоји тежња да се ова дистинкција између класа и чланова поштује, у психологији и реалној комуникацији неизбежно долази до честог кршења ове норме (Wilden 1980, 117).

Неопходни чиниоци ове ситуације су: 1) две или више особа, од којих је једна означена као жртва; 2) поновљено искуство, јер се двострука обавезаност не јавља као последица изоловане трауме, већ обрасца понашања који ствара навику; 3) примарни негативни налог, који може имати форму „немој то да урадиш или ћу те казнити“ или „ако то не урадиш, казнићу те“; 4) секундарни налог који је у супротности са примарним на аспстрактнијем нивоу, али је попут примарног оснажен претњом казне која угрожава опстанак; 5) терцијарни негативни налог који жртви онемогућава бег из успостављеног односа, нпр. због природе тог односа, зависности или каприциозних обећања; 6) комплетни скуп ових чинилаца више није неопходан ако жртва научи да посматра свет кроз призму двоструке

³⁷ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=08&nav_category=12&nav_id=1682143

обавезаности, па било који елемент ове секвенце може изазвати индолентност, панику или бес (Bateson 1987, 156–157).

Двострука обавезаност јавља се, дакле: а) када је појединац укључен у интензиван однос у коме осећа да је од суштинског значаја да прецизно разлучи каква врста поруке му је упућена како би адекватно одговорио; б) када се појединац налази у ситуацији у којој му друга особа упућује две поруке различитог нивоа, при чему једна негира другу; в) када је појединцу онемогућена метакомуникација, тј. када је спречен да коментарише примљене поруке и тако успешно одлучи на поруку ког нивоа да одговори (Bateson 1987, 157). Може се закључити да су кључне диференцијалне карактеристике двоструке обавезаности, у односу на друге сродне теоријске концепте, немогућност комуницирања о контрадикцији и немогућност напуштања поља интеракције. Рене Жирар истиче да супротно утиску који се може стећи на основу истраживања Бејтсоновог пројектног тима, двострука обавезаност – као мрежа контрадикторних дуплих императива – не јавља се искључиво у ограниченом броју патолошких случајева, већ представља веома честу друштвену појаву, у тој мери да се може окарактерисати као фундаментални темељ свих међуљудских односа (Girard 1979, 147). Двострука обавезаност може се имплементирати на микро, мезо или макро плану, зависно од обима и нивоа комуникације између „жртве“ и њеног окружења или заједнице (Sennott 2008, 5–6). Ванеса Махмуд је нпр. применом овог концепта у оквиру теорије расе покушала да покаже како целокупна култура може да се развија у контексту двоструке обавезаности, тј. како таква врста комуникацијске дисонанце може да погоди заједницу или ширу популацију, уколико произилази из макронивоа друштвено обликованог мисаоног шаблона (Mahmoud 1998, 255–267). Хелстен и Ренвал, с друге стране, употребљавају овај концепт приликом критичке анализе политичког новинарства и парадоксалне ситуације која настаје новинарском употребом конвенционалних политичких метафора које су у супротности са увреженим културним вредностима једне заједнице, стављајући акценат на начин на који јавна и масовна комуникација може ставити грађане у позицију двоструке обавезаности (Hellsten & Renvall 1997, 41–47). У наставку текста ћемо покушати да кроз призму овог концепта интерпретирамо комуникацију између креатора јавних и здравствених политика и грађана у време ванредног стања изазваног коронавирусом у Србији.

Двострука обавезаност у време епидемије

Схватање комуникације у колоквијалном смислу најчешће се базира на трансмисионом моделу (в. Shannon & Weaver 1949), тј. комуникациони чин се доживљава као једноставни линеарни процес у коме пошиљалац одашиље поруку примаоцу, чиме се значење редукује само на садржај који се доставља као пошиљка (Chandler 2007, 178–179). Стјуарт Хол приметно је да током комуникације декодирање нужно не проистиче из енкодирања и идентификовао је постојање три хипотетичке интерпретативне позиције које

прималац поруке може да заузме приликом процеса тумачења и разумевања: 1) доминантно или хегемонијско читање – прималац у потпуности дели код и репродукује „пожељно читање“; 2) преговарање у читању – прималац демично дели код, углавном прихвата преференцијално читање, али му се понекад опире и модификује га према својим интересима; 3) опозиционо читање – прималац припада групи која је супротстављена доминантном коду, разуме га, али га не дели и одбацује преференцијално читање нудећи алтернативни референцијални оквир (Hall 1980, 136). Према томе, свака врста текста или поруке може независно од намере пошиљаоца бити прочитана, интерпретирана и примљена на више различитих начина, у складу са културним контекстом, идеологијом, социјалном позицијом, агенсом и сл. Истовремено, како је латентно значење сваког текста отворено за тумачење и не постоји *исправно* читање и интерпретативни ексклузивитет, у појединим ситуацијама повлашћена хијерархијска позиција пошиљаоца може бити искоришћена за реинтерпретацију изворне интенције, односно пожељног доминантног читања, уколико новонастале околности захтевају реevaluацију.

Политичари и лекари, креатори јавних здравствених политика током епидемије вируса SARS-CoV-2 у Србији, у својим иницијалним наступима, кроз изјаве, ставове, препоруке и невербалну комуникацију, створили су оптималне услове за доминантно читање новонастале епидемиолошке опасности као ефемерне и незабрињавајуће претње која неће у значајној мери пореметити свакодневни живот. Дефинисањем епидемије као инфодемије и медијски индуковане панике, поређењем ковида 19 са инфлуенцом и инсистирањем на ниској стопи смртности, потенцирањем релаксираног става, хумора и осмеха и искључиве забринутости за свакодневна економска питања, јавност је у великој мери усмерена и подстакнута да прихвати појаву вируса као мању и брзо пролазну непогоду, а мањинске интерпретације које су инсистирале на алармантности претње тумачене су само као опозиционо читање. Са наглом променом планетарних, а касније и локалних здравствених околности, долази до потпуне промене преференцијалног доминантног читања епидемиолошке опасности. Како је овај сплет догађаја ставио креаторе здравствених политика у незавидну позицију потенцијалне мете друштвених критика због неисправног процењивања озбиљности ситуације, две могућности превазилажења политичке тензије биле су: 1) признање грешке и суочавање са последицама сопствених поступака или 2) негирање грешке, односно реинтерпретација интенције изворне поруке као погрешно протумачене последице комуникацијског неспоразума. Одлучивањем за другу опцију, кривица аберантно декодирања преусмерена је на примаоце порука, односно грађане, који су по овом тумачењу нетачно интерпретирали употребљене кодове и опозиционо читали значење порука. Оваква замена теза могућа је јер чланови КШ наступају са позиције ауторитета и полагају право на монопол над тумачењем латентног значења порука које су сами одашиљали. Управо из тог разлога чини се адекватним употребити концепт двоструке обавезаности како бисмо боље разумели импликације таквих поступака.

Двострука обавезаност јавља се када је жртва укључена у интензиван и безизлазни однос у коме осећа да је од суштинског значаја да прецизно разлучи каква врста поруке јој је упућена, како би адекватно одговорила. Епидемија представља идеалтипски пример ситуације коју грађани не могу самовољно да напусте, а у којој је изнимно важно исправно разумети значење ставова које саопштавају креатори здравствених политика, јер они имају директан и замашан утицај на живот и егзистенцију прималаца порука. Уз то, као што је већ речено, двострука обавезаност подразумева ситуацију у којој други учесник комуникације, са позиције ауторитета, упућује две контрарне поруке које се међусобно негирају. Уколико саопштавање информација, ставова и препорука КШ грађанима током епидемије посматрамо као комуникацијски чин, две основне сучељене поруке о озбиљности епидемиолошке претње можемо да генерализујемо кроз илустративне примере поетичних описа новонасталих околности који гласе: „најсмешнији вирус у историји човечанства“ и „сва гробља неће нам бити довољна“. Ови „слогани“ отелотворују логички непомирљиве ставове да је вирус истовремено и безопасан и веома опасан. Такве поруке, премда нису саопштене у истом обраћању и од стране исте особе, представљају део једног комуникацијског ланца, који је наставио да осцилира између опозитних полова и након укидања ванредног стања: „Победили смо“, „вирус је ослабио“, „треба се опустити“, „право је време да се заразите како бисмо стекли колективни имунитет“ и „мере остају“, „вирус није ослабио“, „нема места опуштању“, „чувајте се заразе јер је немогуће достићи колективни имунитет“. Тако нпр. након инструкције да нема разлога за промену свакодневних навика и „духовитог“ позивања на шопинг у Италији, убрзо следи кажњавање свих који се не придржавају драстично измењених правила понашања и преклињање особа које су биле у Италији да свој боравак у иностранству пријаве властима. Поред тога, кривица због неодговорног приступа епидемији пребачена је на становништво пасивно-агресивним упозорењима попут: „Немојте да нас терате да уводимо полицијски час“ или „Ако наставите тако да се понашате, затворићемо све на две недеље“, али и оправдањем да се све одлуке доносе искључиво у најбољем интересу грађана.

Контрарности не морају нужно бити вербализоване, већ могу бити испољене у порукама различитог логичког типа (хумору, гестовима, понашању, интонацији и сл.). Примери креатора јавних политика који без маске, у затвореној просторији, саопштавају да је обавезно ношење маске у затвореној просторији или представника власти који обелодањују строгу забрану окупљања и блиског контакта, а недуго затим у пуној сали, загрљени, прослављају изборне резултате, као и СМС чланова КШ који упозорава да се ближи катастрофа и италијански сценарио, а порука је праћена хапшењем новинарке за ширење панике – илуструју овакав случај. Такође, контрарност може бити садржана и у емотивној конотацији која прати емитоване поруке у тренуцима друштвених турбуленција, попут обавештења председника да са једне стране воли и брине за грађане, а да са друге стране жели да се они плаше и да осећају страх. У ситуацији када двоструку обавезаност наноси више особа, једна од њих може негирати налоге друге особе, што је у случају

јавне комуникације током ванредног стања у Србији првенствено било видљиво у повременим демантовању појединих ставова и препорука једног члана КШ, па је о његовим изјавама нпр. речено: „(Позивање на заражавање) је неодговорно и не може се препоручити.“

Коначно, двострука обавезаност настаје када је жртви онемогућена метакомуникација, тј. када је спречена да коментарише примљене поруке и тако успешно одлучи на који од контрарних импулса треба да одговори. Сама природа односа са јавношћу подразумева у великој мери једносмерну комуникацију у којој је готово немогуће комуницирати са извором информација и тако отклонити контрадикцију. Уз то, у појединим ситуацијама тврдило се да је дошло до комуникацијског неспоразума јер су грађани наводно погрешно протумачили код којим је порука енкодирана. Бејтсон је показао да је особа која се налази у ситуацији када је стављена у фокус и положај да мора веома брзо и исправно да реагује, склона да поруке тумачи на буквалан начин и неретко остаје слепа на иронију, шалу и сл., попут сведока на суђењу нпр. (Bateson 1987, 158). У складу са тим, чини се мало вероватно да су грађани у тренуцима великог друштвеног стреса способни да увек правилно разлуче поруке вишег логичког типа и идентификују нпр. да ли се говорник шали или озбиљно саопштава информације. У појединим ситуацијама то је додатно отежано контрарним вербалним и невербалним импулсима попут констатације председника Републике да нема потребе за смехом новинара и да се он уопште не шали када каже да ће покушати да направи „нешто страшније од Сајма“ како би се грађани узбуљили, док се притом сам благо смешка.

Закључак

Кључна диференцијална карактеристика двоструке обавезаности је дугорочна изложеност опречним порукама уз одсуство комуницирања и разјашњења контрадикције. Обраћања и одлуке креатора здравствених политика пре, током и након ванредног стања у Србији у великој мери утицале су на ставове грађана о епидемији. Резултати истраживања маркетиншких агенција сугеришу наглу и драстичну промену перцепције болести ковид 19 и увећање забринутости и страха након проглашења ванредног стања,³⁸ а ниску бојазан од заражавања и веру у брзо окончање епидемије непосредно пре његовог укидања.³⁹ Истовремено, према истраживању, 60% испитаника није веровало информацијама које су добијали

³⁸ Истраживање Ипсос стратедик маркетинга. „Шта кажу истраживања – коме грађани Србије највише верују и подржавају ли рестриктивније мере“. 2020. РТС, 10. април. <https://www.rts.rs/page/stories/ci/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81/story/3131/koronavirus-u-srbiji/3918786/koronavirus-istrzivanje-gradjani-.html>

³⁹ Истраживање Центра за међународну јавну политику о ставовима грађана о епидемији вируса корона, спроведено на узорку од 5.989 испитаника.

из медија поводом епидемије, 55%, изјавило је да су високи државни функционери својим наступима у јавности уносили немир и панику, а чак 30%, изјаснио се да нема поверења ни у једног члана КШ, првенствено због уверења да су наступи медицинских стручњака политизовани.⁴⁰

Поред наведеног варирања ставова представника власти и чланова КШ о степену опасности коју епидемија вируса SARS-CoV2 носи (од најсмешнијег вируса, преко апокалиптичних сценарија, до нове нормалности) и смењивања следствених рестриктивних мера и препорука, креатори здравствених политика током укупног трајања епидемије, као и у периоду који је након тога уследио, у јавности су износили и бројне друге супротне ставове, информације и упутства која су међу грађанима неретко стварала конфузију и неразумевање. Неки од документованих примера оваквих парадоксалних, позиција, ставова и поступака могу бити сумирани следећим тезама: нема разлога за страх – треба се плашити; маске немају ефекта и нису потребне – маске су једино ефикасно средство заштите и обавезне су; маске су обавезне у затвореним просторијама – саопштава особа без маске у затвореној просторији; деца, жене и труднице су имуни на вирус – нема имуних, сви су угрожени; асимптоматични људи нису заразни – вирус је заразан и током инкубације; топло време и УВ зраци ће убити вирус – вирус не реагује на раст температуре; вирус је ослабио – вирус није и не може да ослаби; препоручује се заражавање да би се стекао колективни имунитет – чувајте се заражавања, колективни имунитет је немогуће достићи; масовна окупљања строго су забрањена – допуштају се фудбалски дерби пред публиком, постизборна страначка славља итд.; потпуно смо припремљени, све је под контролом – имали смо среће, нисмо знали шта радимо и томе слично.

Одашиљањем опречних сигнала и порука, представници власти и КШ су, након драстичног обрта у приступу епидемиолошкој опасности, најпре у условима ванредног стања, полицијског часа и карантинизације становништва, а потом и увођењем других мера забране кретања и окупљања грађана, преместили стварност из дељене социокултурне сфере у област медијски посредованих, а нејасних и збуњујућих, па махом и застрашујућих репрезентација онога што се тренутно збива (а што се тиче свих нас на нивоу индивидуалног и колективног опстанка), при чему није постојала никаква назнака извесности у погледу тога да ће оно што је важило данас важити и сутра или да ће информација у оквиру једног званичног дискурса бити третирана равноправно (а не као дезинформација) у оквиру другог. Најшире посматрано, немогућност напуштања поља такве интеракције у односу доносиоци одлука – грађани стварала је две врсте реакција у јавној сфери: 1) хумор и сатиру као средство суочавања са парадоксалним порукама и 2) резигнацију, панику или бес који су се на друштвеном плану испољавали у облику јавног или тајног отпора прописаним мерама, отказивања послушности, па и исказивања масовног незадовољства кроз уличне nerede, што је постало очигледно током јулских демонстрација 2020. године,

⁴⁰ <http://cmjp.rs/wp-content/uploads/2020/04/CMJP-COVID-19-izve%C5%A1taj-f.pdf>

⇐ М. Стајић, Б. Жикић, М. Пишее, Шумови у комуникацији: „двострука обавезаност“ ... ⇨

усмерених против могућности поновног увођења полицијског часа, недуго након одржаних избора.

Литература

- Bateson, Gregory, Don D. Jackson, Jay Haley & John Weakland. 1956. “Toward a Theory of Schizophrenia.” *Behavioral Science* 1 (4): 251–264.
- Bateson, Gregory. 1987. *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Northvale, New Jersey, London: Jason Aronson Inc.
- Best, Joel. 2020. “Middle-Range Future Claims: Constructing the Near-Future Consequences of COVID-19.” *Symbolic Interaction* 43 (3): 541–556.
- Casero-Ripolles, Andreu. 2020. “Impact of Covid-19 on the media system. Communicative and democratic consequences of news consumption during the outbreak.” *El profesional de la información* 29 (2): 1–11.
- Chandler, Daniel. 2007. *Semiotics: The Basics*. London: Routledge.
- Ennis-McMillan, Michael C. & Kristin Hedges. 2020. “Pandemic Perspectives: Responding to COVID-19.” *Open Anthropology* 8 (1).
<https://www.americananthro.org/StayInformed/OAArticleDetail.aspx?ItemNumber=25631>
- Gibney, Paul. 2006. “The Double Bind Theory: Still Crazy-Making After All These Years.” *Psychotherapy in Australia* 12 (3): 48–55.
- Girard, Rene. 1979. *Violence and the Sacred*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Hall, Stuart. 1980. “Encoding/decoding”. In *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–79*, ed. Centre for Contemporary Cultural Studies, 128–138. London: Hutchinson.
- Hardy, Lisa J. 2020. “Connection, Contagion, and COVID-19.” *Medical Anthropology* 39 (8): 655–659.
- Hellsten, Iina & Mika Renvall. 1997. “Inside or Outside of Politics? Metaphor and Paradox in Journalism”. *Nordicom Review* 2: 41–47.
- Higgins, Rylan, Emily Martin & Maria D. Vesperi. 2020. “An Anthropology of the COVID-19 Pandemic.” *Anthropology Now* 12 (1): 2–6.
- Kirksey, Eben. 2020. “The Emergence of COVID-19: A Multispecies Story.” *Anthropology Now* 12(1): 11–16.
- Mahmoud, Vanessa M. 1998. “The Double Binds of Racism.” In *ReVisioning Family Therapy: Race, Culture and Gender in Clinical Practice*, ed. Monica Mcgoldrick, 255–267. New York: Guilford Press.

- Manderson, Lenore & Susan Levine. 2020. "COVID-19, Risk, Fear, and Fall-out." *Medical Anthropology* 39 (5): 367–370.
- Matthewman, Steve & Kate Huppatz. 2020. "A Sociology of Covid-19." *Journal of Sociology* 56 (4): 675–683.
- Moreno, Angeles, Cristina Fuentes-Lara & Cristina Navarro. 2020. "Covid-19 communication management in Spain: Exploring the effect of information-seeking behavior and message reception in public's evaluation." *El profesional de la informacion* 29 (4): 1–16.
- PišeV, Marko, Bojan Žikić & Mladen Stajić. 2020. „Indeks ‘korona’: simbolička upotreba kovida-19 u javnom govoru Srbije.” *Etnoantropološki problemi* 15 (3): 845–877.
- Sennott, Shannon Lydia. 2008. "The double bind theory and gender non-conforming identity development." Master Thesis, Smith College, Massachusetts.
- Shannon, Claude & Warren Weaver. 1949. *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana: University of Illinois Press.
- Stajić, Mladen, Marko PišeV & Bojan Zikic. 2020. "The Truth is Always Out There." *Collecting COVID-19: A crowd-sourced digital ethnography of the COVID-19 Pandemic*. <https://anthrocoVID.com/1-2/contributions-from-serbia/>
- Stajić, Mladen. 2014. „Uloga političkog proročanstva burskog ‘Nostradamusa’ u formiranju ideologije konzervativne desnice u Južnoj Africi.” *Etnoantropološki problemi* 9 (4): 977–1006.
- Stajić, Mladen. 2020. „Politička upotreba proročanstva u Indoneziji.” *Etnoantropološki problemi* 15 (1): 269–311.
- Wilden, Anthony. 1980. *System and Structure: Essays in Communication and Exchange*. New York: Tavistock Publications.
- Žikić, Bojan, Mladen Stajić & Marko PišeV. 2020. „Nova društvena i kulturna normalnost i kovid-19 u Srbiji od februara do maja 2020. godine.” *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 949–978.

Примљено / Received: 11. 05. 2021.

Прихваћено / Accepted: 15. 11. 2021.